

Lena kyrka – gravfält, kyrkogårdsmur och ett runstensfynd

Arkeologisk kontroll och schaktningsövervakning

Raä Lena 93:1, 93:5, L2019:2338
Lena 2:1 och Kunsta 2:3
Uppsala kommun
Uppland

Hans Göthberg

Lena kyrka – gravfält, kyrkogårdsmur och ett runstensfynd

Arkeologisk kontroll och schaktningsövervakning

Raä Lena 93:1, 93:5, L2019:2338
Lena 2:1 och Kunsta 2:3
Uppsala kommun
Uppland

Hans Göthberg

Omslagsbild: Lena kyrka med den renoverade västra kyrkogårdsmuren. Foto mot norr, Anna Ölund, Upplandsmuseet.

Upplandsmuseets rapporter 2019:10
ISSN 1654-8280

Fotograf och bearbetning av foton där inget annat anges: Hans Göthberg, Upplandsmuseet.

Planframställning där inget annat anges: Hans Göthberg, Upplandsmuseet.

Granskning: Anna Ölund

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet, dnr I2014/00634 / © SGU, dnr I2014/00634

© Upplandsmuseet, 2019

Upplandsmuseet, Drottninggatan 7, 753 10 Uppsala
Telefon 018 – 16 91 00
www.upplandsmuseet.se

Innehåll

Sammanfattning	7
Inledning	8
Bakgrund	9
Syfte, metod och genomförande	9
Topografi och fornlämningsmiljö	10
Tidigare undersökningar	11
Äldre kartor och historiska uppgifter	11
Undersökningsresultat	14
Gravfältet	14
Kyrkogårdsmuren	19
Schaktning invid muren	21
Iakttagelser under och efter renoveringen	22
Skålgropsstenen	27
Runstenen	28
Utvärdering	30
Reflexioner kring kulturmiljön vid Lena kyrka	31
Administrativa uppgifter	34
Referenser	35
Bilaga – lämningslista	37

Figur 1. Karta över Uppland med kyrkor markerade. Läget för den aktuella undersökningen vid Lena kyrka markerad med röd cirkel.

Sammanfattning

Upplandsmuseet gjorde under 2018 och 2019 en antikvarisk kontroll och schaktningsövervakning vid Lena kyrka. Anledningen var att Vattholma pastorat skulle låta renovera den västra och södra kyrkogårdsmuren. Denna ansluter till gravfältet Lena 93:1, vilken skulle beröras av en tillfällig arbetsväg. I arbetet ingick en dokumentation av muren och fornlämningen före och efter renoveringen, en schaktningsövervakning av grunda schakt invid muren, samt besiktningar under den tid när renoveringsarbetet pågick.

På gravfältets lämningar uppstod inga skador genom övertäckningen för den tillfälliga arbetsvägen. Det schakt som grävdes längs med muren för att stabilisera bottenstenarna gick så pass grunt att de enbart berörde jordmanteln i de högar som låg invid muren.

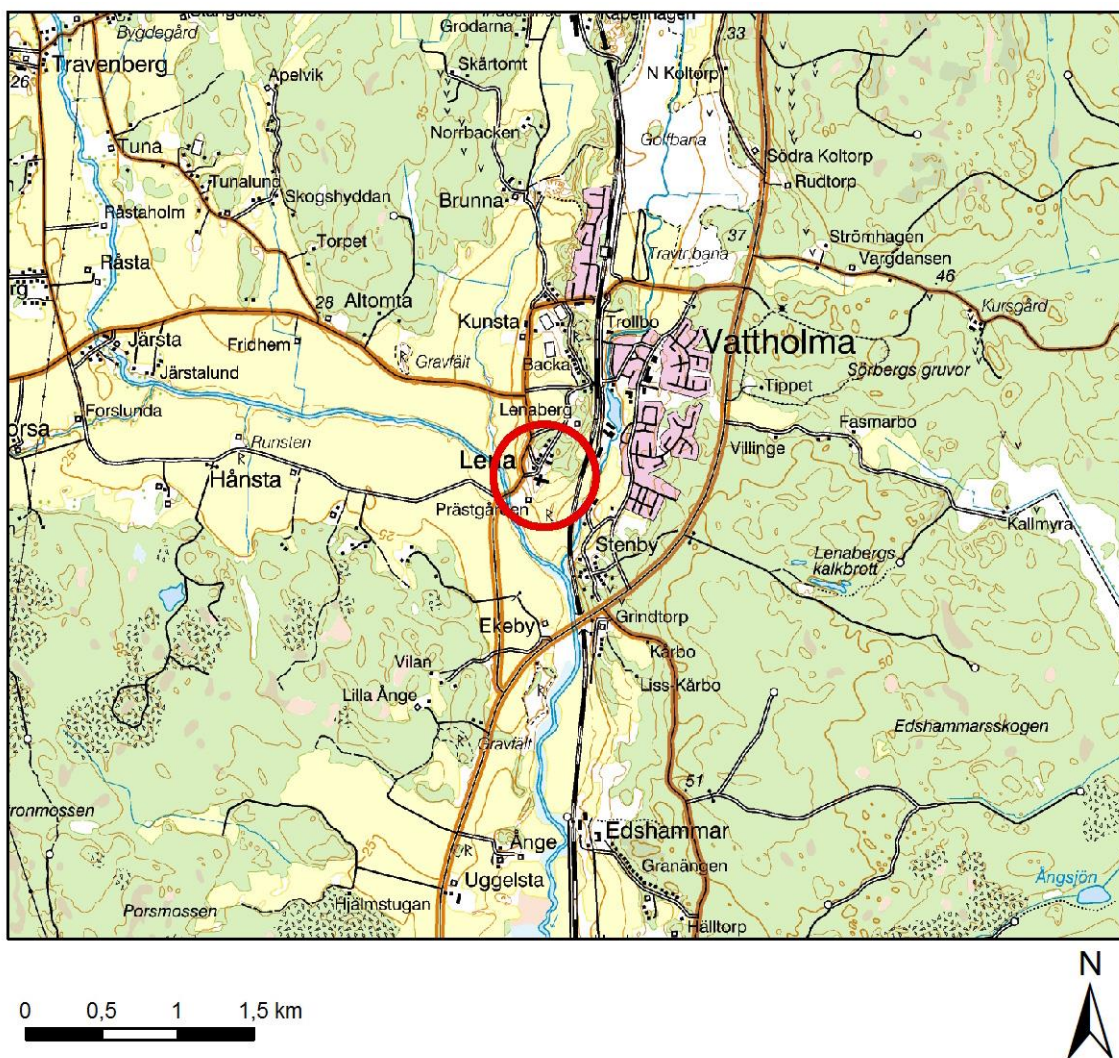
I kyrkogårdsmuren noterades innan renoveringen inleddes att det fanns en igensatt ingång i den västra muren. En stiglucka på denna plats är avbildad både på teckningar och kartor från 1700-talet. Dessutom noterades att stenarna i muren var lagda i murbruk och var byggd som en skalmur, i motsats till att vara lagd i kallmur. Det tyder också på att muren hade en betydande ålder, troligen till stor del var uppförd under medeltid. Den sten med skålgropar som fanns i muren lades vid renoveringen tillbaka på sin tidigare plats, men kom att skadas genom att en flisa hade lossnat. Därmed skadades två grunda skålgropar.

Ett oväntat fynd under renoveringsarbetet var att ett fragment av en runsten av kalksten påträffades i den västra muren. Med stor sannolikhet hör den ihop med en fragmentarisk runsten som förvaras i Lena kyrka.

Inledning

Upplandsmuseet avdelning arkeologi utförde vid Lena kyrka under juni till november 2018 en arkeologisk kontroll och schaktningsövervakning samt en schaktningsövervakning under mars till maj 2019. De föranleddes av att Vattholma pastorat skulle renovera muren som avgränsade kyrkogården i väster och söder. Den arkeologiska kontrollen av den västra muren genomfördes efter länsstyrelsens beslut 2018-06-27 (dnr 431-4414-18). I samband med ombyggnadsarbetet uppstod behov av en arkeologisk schaktningsövervakning, vilken skedde efter länsstyrelsens beslut 2018-08-14 (dnr 431-4414-18). Motsvarande renovering av kyrkogårdsmuren i söder skedde inom ramen för en arkeologisk schaktningsövervakning efter länsstyrelsens beslut 2019-03-19 (dnr 431-8247-2018). För det arkeologiska arbetet och rapporten svarade Hans Göthberg, Upplandsmuseet.

Figur 2. Översiktskarta över Lena och Vattholma. Lena kyrka markerad med röd cirkel ligger på sydändan av en ås vid sammanflödet mellan Vendelån och Dannemoraån. Skala 1: 50 000.

Bakgrund

Syfte, metod och genomförande

Renoveringen och ombyggnaden av den västra och södra kyrkogårdsmuren kring Lena kyrka skulle till mycket stor del ske från utsidan, eftersom den var lättare åtkomlig. Emellertid gränsar gravfältet Lena 93:1 direkt till den sydvästra delen av kyrkogården. För att inte skada gravfältet övertäcktes det tillfälligt med markduk och bärlager, så att en tillfällig arbetsväg kunde anläggas. För arbetet 2018 anlades en väg längs den västra sidan, vilken sedan förlängdes 2019 till att även omfatta den sydvästra delen. För ombyggnad av resterande del av muren i sydöst anlades en tillfällig väg med anknytning österut.

Syftet med den antikvariska kontrollen var att dokumentera gravfältets status före och efter markningreppen. Därtill skulle även eventuella fynd och lämningar i muren kunna upptäckas och dokumenteras. I detta ingick en kontroll av murens sydvästra hörn där en av stenarna hade en hållristning (Lena 93:5) i form av sex skålgropar.

Den antikvariska kontrollen och schaktningsövervakningen 2018 och 2019 av ombyggnaden av den västra och södra kyrkogårdsmuren kom att bestå av fyra moment. Eftersom renoveringen var uppdelad i två omgångar med den västra muren 2018 och den södra muren 2019 kom följaktligen även dessa moment att vara uppdelade i två omgångar. Dessutom kom arbetena 2019 också att vara uppdelade i två omgångar, eftersom den sydvästra delen av muren renoverades först. Därefter följde arbetet med den sydöstra delen. Orsaken till denna uppdelning var att en gravhög nära muren förhindrade körning längs med hela den södra muren.

Ett första moment var en dokumentation av gravfältet inom en 15 m bred zon invid kyrkogårdsmuren innan gravfältet täcktes med markduk och grus. Det innebar att en planritning upprättades av lämningarna inom denna zon. Lämningarna inmättes manuellt och fotograferades.

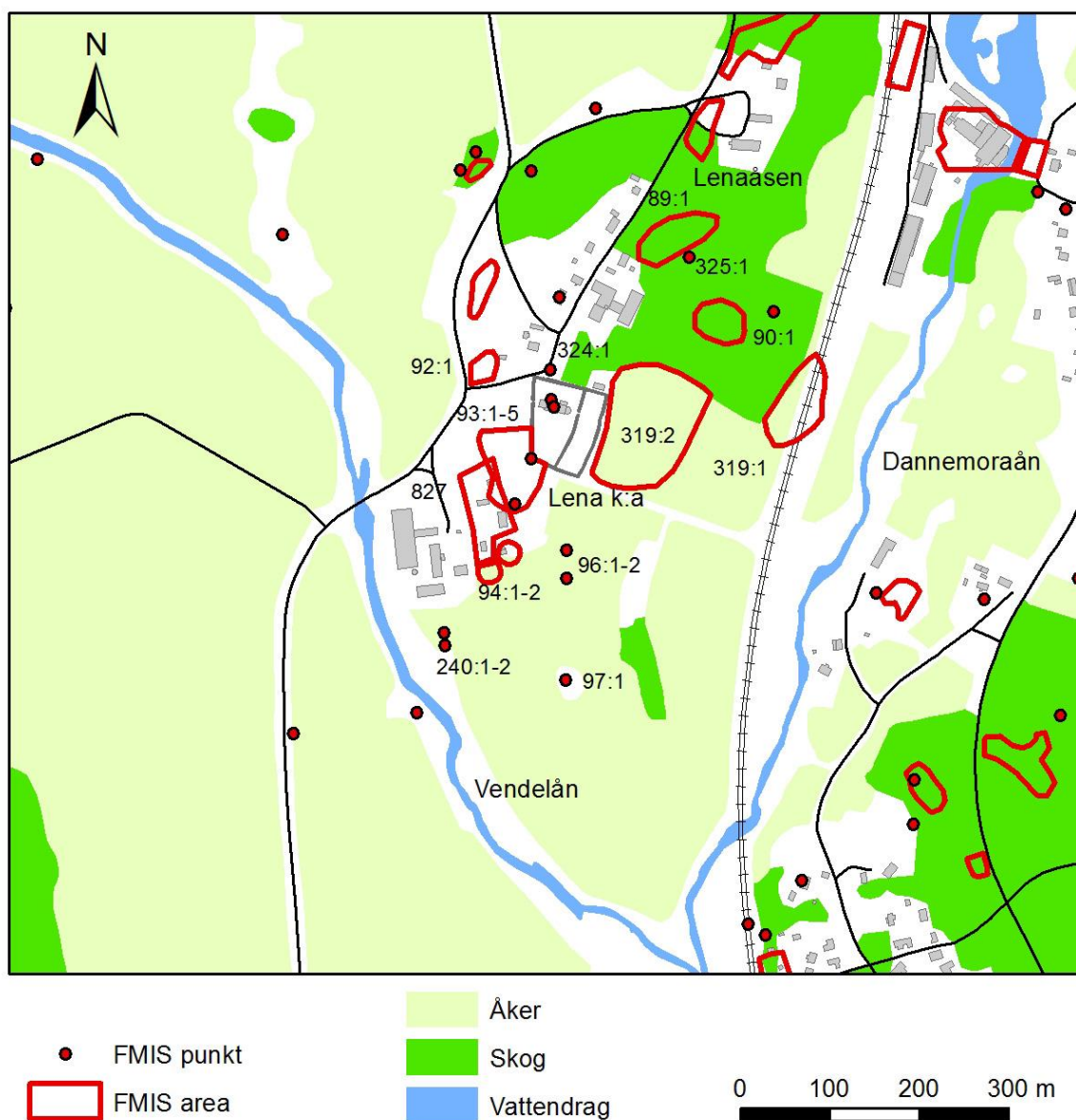
Det andra momentet omfattade dokumentation av muren samt att följa renoveringsarbetet. Dokumentationen omfattade fotografering samt beskrivning i vilken även en hållristning ingick. Det följdes upp med en motsvarande fotografering efter att renoveringen var färdig, inklusive dokumentation av hållristningens nya placering.

Ett tredje moment tillkom när renoveringen inleddes eftersom det visade sig att flera grundstenar behövde rätas upp och stödjäs för att kunna utgöra ett bra underlag för muren. Ett 0,5 m brett och 0,2 m djupt schakt behövde därför grävas längs med muren för att sedan fyllas med grus. Markarbetet kom att schaktningsövervakas och schaktet lades in på samma plan som gravfältets lämningar. Schaktningen längs den västra och sydvästra delen av muren gjordes med en hjulburen maskin, vilken förövrigt även användes för arbetet med muren. För schaktningen längs den sydöstra delen av muren och murarbetet i denna del användes däremot en större bandburen maskin på grund av att sluttningen var brantare i denna del.

Det fjärde momentet var att efter avslutat arbete med muren dokumentera gravfältets status efter att arbetsvägen tagits bort så att eventuell åverkan framgick. Dokumentation skedde genom fotografering. Detta moment gjordes under sensvåren 2019 när arbetsvägarna tagits bort.

Topografi och fornlämningsmiljö

Lena kyrka ligger på sydänden av Lenaåsen och överblickar därmed också sammanflödet mellan Vendelån och Vatholmaån, vilka sedan bildar Fyrisån (fig. 2). Den samlade effekten är att kyrkan har en mycket god exponering över omgivningarna. Detta läge på åsen har också utnyttjats innan kyrkan byggdes. På åsens västra sida finns gravfälten Lena 92:1 och 93:1 och på den östra sidan gravfälten 89:1 och 90:1 (fig. 3). Nedanför åsens södra ände finns storhögarna 94:1 och 240:1 samt den storastensättningen 94:2. Därutöver finns högarna 96:1-2, 97:1 och 240:2.

Figur 3. Fornlämningar i omgivningen till Lena kyrka. Skala 1:8 000.

Gravfältet Lena 93:1 består av 6 högar och 24 runda stensättningar. Högen längst i söder på gravfältet är 20 m stor och kan därmed betecknas som storhög. Flera gravar är skadade genom att de skärs av kyrkogårdsmuren. Inmurad i kyrkogårdsmurens sydvästra hörn finns en sten med sex skålgropar, Lena 93:5. Några gravar inom gravfältet har skadats av en hålväg (L2019:2338) som rundar kyrkogården på den södra sidan.

Inom gravfältet har runstenarna 93:2-4 (U 1026-1027), varit uppställda på storhögen. De flyttades 2019 för att ställas upp på en annan plats (Göthberg 2019). Enligt de äldsta uppgifterna ska U 1026 ha varit inmurad i den norra bogårdsmuren, nära den norra stigluckan (Wessén & Jansson 1953 s. 254ff). Den andra runstenen (U 1027) ska ha påträffats i kyrkan. Ytterligare en runsten finns i fragmentarisk form inne i kyrkan Lena 95:1 (U 1028). Den ska på 1600- och 1700-talet ha legat på kyrkogården framför dörren till vapenhuset. Till skillnad från de andra runstenarna var den av kalksten (Wessén & Jansson 1953 s. 258). Dessutom finns en uppgift om en runsten inne i kyrkan (U 1029). Sydväst om kyrkogården ligger Lena prästgård (Lena 827).

Tidigare undersökningar

Kring och i anslutning till kyrkan och kyrkogården har några arkeologiska undersökningar gjorts. Direkt söder om kyrkan har lämningar av det medeltida vapenhuset påträffats vid undersökningar 2014 och 2017 (Syse 2015; Säll 2018). Vid den senare påträffades i kyrkogårdens östra del också en bit av en murkärna, troligen efter bogårdsmuren (Säll 2018). Vid invändiga arbeten i kyrkans långhus 2018 påträffades fragment av runsten (Linda Qviström, Upplandsmuseet, muntlig uppgift).

Öster om kyrkogården, i odlingsmark i åsens östra sluttning, har boplatserna Lena 319:1 och 319:2 påvisats och delvis undersökts (fig. 3). Från den förra finns ¹⁴C-dateringar från yngre bronsålder och förromersk järnålder, men också en pärla av bergkristall från vikingatid (Göthberg 1998). Från 319:2, vilken ligger på en naturlig platta högre upp i sluttningen och strax öster om kyrkan och kyrkogården, finns ¹⁴C-dateringar från folkvandringstid och tidig vendeltid (Göthberg 1993; Göthberg 1998). På grund av det exponerade läget och en mycket hög anläggningstäthet representerar den troligen de centrala delarna av boplatserna. De undersökta lämningarna inom 319:1 bör ingå i utkanten av denna boplatserna.

Norr om kyrkan har ytterligare lämningar påträffats. Norr om kyrkogården har två härdar lokaliserats 7-9 m utanför den norra grinden, Lena 324:1. Längre norrut och mellan gravfälten 89:1 och 90:1 ligger boplatserna 325:1 (Göthberg 1989).

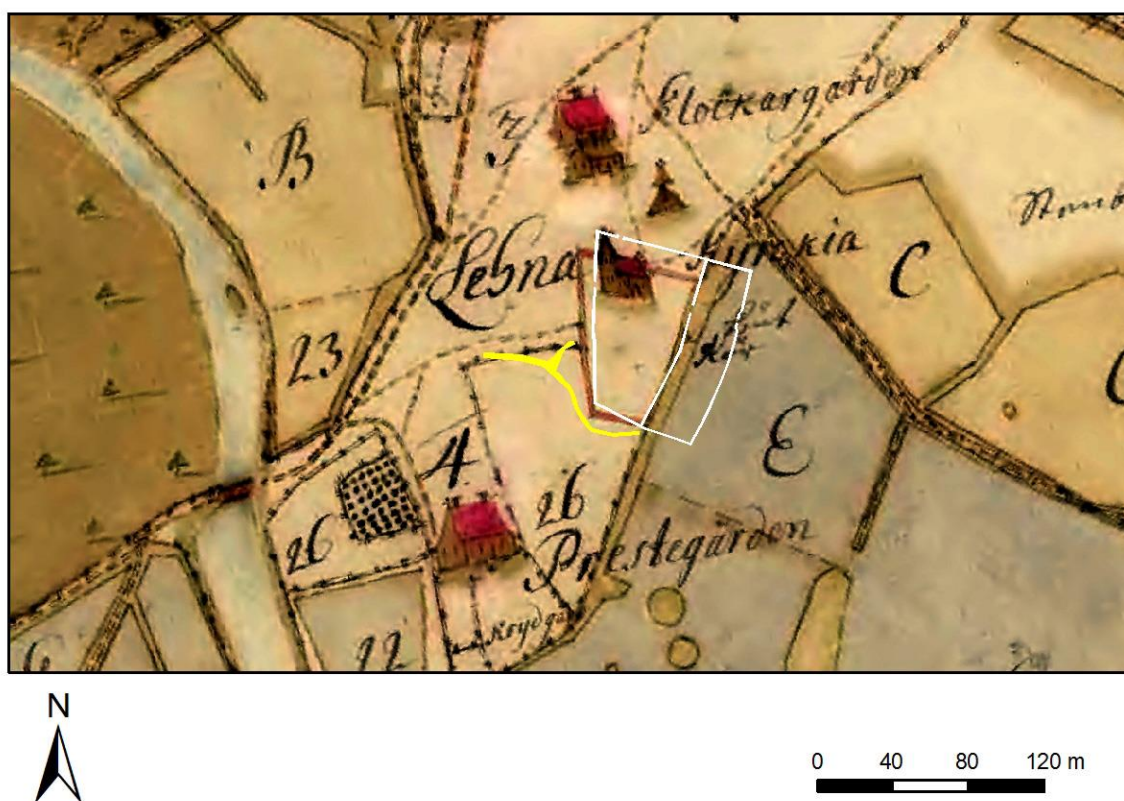
Äldre kartor och historiska uppgifter

Lena kyrka anses vara uppförd omkring år 1300. Dess äldsta delar utgörs av torn, långhus och smalare kor. Under 1400-talet tillkom ett vapenhus på den södra sidan (Bonnier 1987 s. 180ff). Det äldsta skriftliga belägget för kyrkan och socknen är från 1299 (DMS 1982 s. 151). Eftersom kyrkan är byggd i tegel, vilket vid tiden för uppförandet var ett mycket exklusivt byggnadsmaterial, har den tolkats som byggd på enskilt initiativ (Bonnier 1987 s. 180ff). Kyrkan omges också av byar och gårdar som

varit i frälseägo. Dessa har tolkats ingå i ett godscomplex, där Lena varit sätesgård för Israel Andersson (And), vilken föreslagits ha låtit uppföra kyrkan som en gårdskyrka omkring 1290. Efter hans död övergick den till att vara sockenkyrka (Rahmqvist 1996 s 221).

Till kyrkan hörde en klockstapel som stod utanför kyrkogården på en höjd norr om kyrkan. Klockstapeln revs före 1770. En teckning av Lena kyrka från 1748 av Olof Grau visar att en murad stiglucka fanns på mitt på bogårdsmurens västra sida. Stigluckan fanns kvar ännu 1828. En större utvidgning av kyrkogården åt öster gjordes 1930 (Syse 2015).

Det finns tre äldre kartor över Lenaberg som visar kyrkan, kyrkogården och dess omgivningar (Referenser, Lantmäteriakter). Kartorna från 1714, 1759 och 1866 visar att kyrkogården i öster anslöt till åkermark, i söder och sydväst till en hage invid Prästgården och i norr och nordväst till vägar. Enligt kartorna från 1714 och 1759 hade kyrkogården ingångar mitt på de västra och norra sidorna (fig. 4).

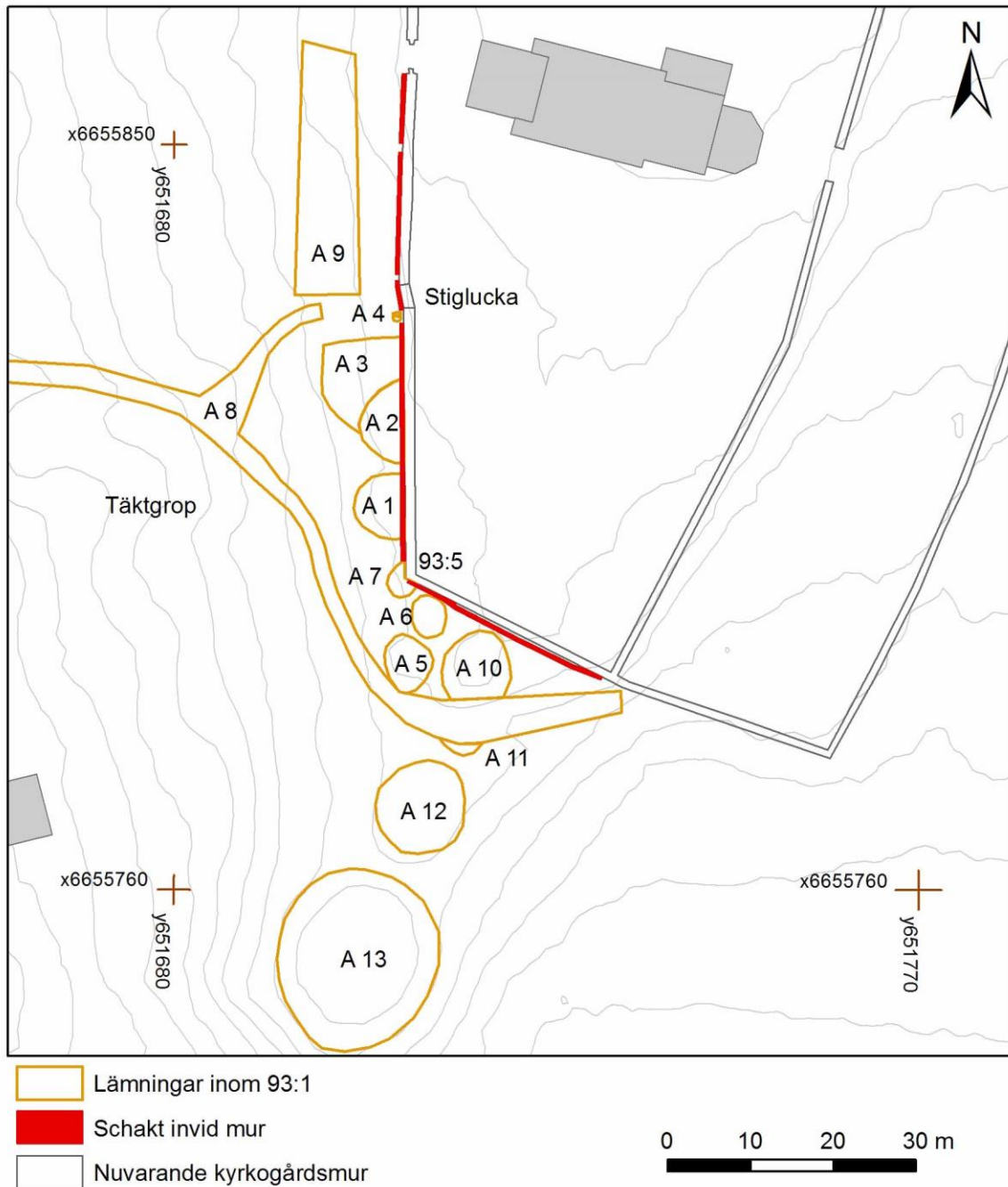
Figur 4. Rektifierat utsnitt ur karta över Lenaberg från 1714 med kyrkan och dess omgivningar. Direkt sydväst om kyrkogården visar kartan en inhägnad till en hage. Norr om denna leder en väg fram till mitten av bogårdsmuren på den västra sidan. Där kan också en markering för en stiglucka anas. Hålvägen med sidoväg (gul linje) anslöt också till stigluckan, men representerar ett tidigare skede eftersom den korsar hägnaden på två platser. Markeringen för kyrkogårdens nuvarande utsträckning (vit linje) visar att denna har utvidgats på den östra sidan och i viss grad på den norra. Skala 1:4 000.

Kartan från 1866 visar däremot en förändring i och med att ingångarna då låg nära det nordvästra hörnet på både de västra och norra sidorna. Det motsvarar därmed den nuvarande situationen. En annan skillnad mellan de nämnda kartorna och den nuvarande situationen är att kyrkogårdens norra avgränsning på 1700-och 1800-talet låg 10 m närmare kyrkan. Mest tydligt framgår det på kartan 1866, men samma tendens finns också på kartorna 1714 och 1759. Däremot visar kartorna en mycket god överensstämmelse för murarna i öster och väster. Det talar för att kyrkogården utvidgats i norr efter 1866 med muren i en ny dragning.

Kartorna visar att vägar anslöt till kyrkogårdens norra och västra sida, d.v.s. där stigluckor fanns. På kartorna finns däremot ingen markering för en väg som kan motsvara den hålväg som rundar kyrkogården i söder. Där visar kartorna en hägnad för en hage vid Prästgården. På de två ställen där hägnaden korsade hålvägen fanns på kartorna inga markeringar för grindar. Hålvägen och hägnaden bör därför inte ha varit i bruk samtidigt och sannolikt bör hålvägen därför vara äldre än 1700-talet. Eftersom en sidoväg till hålvägen anslöt till den västra stigluckan bör hålvägen ha ett medeltida ursprung.

Undersökningsresultat

Gravfältet

Figur 5. Plan över den del av gravfältet 93:1 som ligger närmast kyrkogårdsmuren. A1, 2, 5-7 och 10-13 är gravar, A3 terrass, A4 gränsmärke, A8 hålväg (L2019:2338) och A9 avschaktad yta. Därtill visas den igenmurade stigluckan. Skala 1:800.

Vid *dokumentationen* av den 15 m breda zonen av gravfältet utanför kyrkogårdsmuren identifierades 13 lämningar (fig. 5). Dessa utgjordes av sex högar (A1, 2, 5, 10, 12, 13) och tre stensättningar (A6, 7, 11). Därtill fanns en terrass (A3) med ett tydligt hörn mot NV (fig. 6). Terrassen anslöt i SÖ till högen A2 (se Bilaga - lämningslista). Många lämningar fanns vid den västra muren. Nära muren på den södra sidan fanns högar och en stensättning (fig. 7). Utanför zonen ligger två högar (A12, 13), varav den senare är en storhög med en diameter på 20 m. Dessutom finns stensättningen (A11) som är kraftigt skadad.

Hålvägen A8 (L2019:2338) löper från den västra sidan av åsen och rundar kyrkogården i söder och skär högarna A5 och A10, samt stensättningen A11. I väster löper en sidoväg upp mot platsen för den västra stigluckan i kyrkogårdsmuren. På den västra sidan är hålvägen relativt grund, men i sydöst är den uppemot 1 m djup eftersom sluttningen är brantare där (fig. 8).

Andra lämningar som är yngre än gravfältet är ett gränsmärke (A4) som står direkt norr om gravarna. Det markerar gränsen mellan fastigheterna Lena 1:46 och Kunsta 2:3. Denna gräns finns markerad på kartan över laga skiftet 1866.

En annan lämning finns norr om gravfältet i sluttningen 5-6 m utanför kyrkogårdsmuren. Den utgörs av spår av en utschaktning (A9) med ett hak på den östra sidan och en ojämn terrasskant på den västra sidan. Den skulle möjligen kunna vara en körväg tillkommen i samband med en tidigare ombyggnad av muren.

Figur 6. Inom gravfältet Lena 93:1 ansas i förgrunden terrassen A3, längs muren högarna A2 och A1. Bortanför murhörnet ligger högen A5 och allra längst bort storhögen A13 där runstenarna Lena 93:2-4 var placerade. Foto mot S.

Figur 7. Invid murens södra sida ligger i förgrunden stensättningen A6 och i bakgrunden högen A10. I bildens högra kant ligger högen A5. Foto mot Ö.

Figur 8. Hålvägen A8 (L2019:2338) skär söder om kyrkogården genom högen A10 (till vänster) och stensättningen A11 (till höger). Foto mot NÖ.

Vid *schaktningsövervakningen* för det 0,2 m djupa schakt som grävdes längs den västra muren berördes några lämningar inom gravfältet. I den del av schaktet som berörde högarna A1 och A2 noterades endast matjord. Denna bör ha ingått i högarnas mantel. I terrassen A3 noterades matjord med inslag av sand samt enstaka tegelflis. De sistnämnda bör ha samband med byggnadsarbetet på muren. Längs den södra muren påträffades inga stenar som skulle kunna ingå i stensättningarna A6 och 7.

Efter renoveringen kunde den tillfälliga arbetsvägen tas bort. Det visade sig då att grästorven till stor del hade dött, varför matjord lades på och gräs såddes. På den västra sidan av muren hade arbetsvägen gått utanför högarna A1 och A2, varför dessa inte påverkats. Den hade däremot korsat terrasseringsen A3, men utan att lämna spår av några skador (fig. 9).

Figur 9. Högarna A1 och A2 invid den västra muren berördes inte av arbetsvägen. Gräs såddes i det stråk där arbetsvägen gått. Foto mot N.

Vid den sydvästra muren hade arbetsvägen inte berört högarna A5 eller A10. Däremot hade stensättningarna A6 och A7 korsats (fig. 10). Några stenar i A6 är synliga i markytan, men de kunde anas i grästorven redan innan arbetsvägen anlades. Inte heller här kunde några skador observeras efter arbetsvägen. Vid den sydöstra delen av muren hade hålvägen A8 (L2019:2338) berörts av arbetsvägen, men utan några skönjbara skador (fig. 11).

Under renoveringsarbetet var gränsmärket A4 tillfälligt borttaget, men återplacerades sedan på sin ursprungliga plats.

Figur 10. Invid murens sydvästra hörn ligger de knappt skönjbara stensättningarna A6 och A7 efter att arbetsvägen tagits bort. Till höger skymtar foten av högen A10. Foto mot N.

Figur 11. Ytan vid murens sydöstra del och hålvägen A8 (L2019:2338) (till höger) efter att renoveringen av muren var klar och arbetsvägen tagits bort. Foto mot Ö.

Kyrkogårdsmuren

Den del av kyrkogårdsmuren som berördes av renoveringen ligger på den västra sidan, söder om den nuvarande ingången. Den södra muren lades om med undantag för det sydöstra hörnet, vilket sannolikt hade byggts om 1930 när den östligaste delen av kyrkogården tillkom.

Inför renoveringen hade muren antagits vara byggd i kallmur och antagligen ombyggd under relativt sen tid. Den inledande dokumentationen av muren visade att murbruk mellan stenarna kunde ses på några platser och att murens krön delvis var kraftigt bevuxen med örter, gräs och mossa (fig. 12, 14). Den västra muren var 1,2-1,5 m bred och 2,0-2,3 m hög mot utsidan, men omkring 1,0 m hög på insidan. Den södra muren var något smalare 1,0-1,2 m bred. Stenarna i murlivet var omsorgsfullt lagda och 0,4-1,0 m stora. I den södra muren hade minst en sten fallit ut ur murens övre del, som ställvis också lutade utåt. I den västra muren hade några stenar fallit ut ur på murens insida.

I murens utsida var stenarna lagda i relativt horisontella skift. Hörnet mellan den västra och södra muren hade en tydlig och avvikande markering genom en sten som var ställd på högkant (fig. 12). Den hade ett fundament i form av en flat sten som stack ut 0,1-0,2 m utanför murlivet.

Figur 12. Hörnet mellan den västra och södra muren markerades av en sten ställd på högkant. Foto mot V.

Mitt på den västra muren noterades två stötfogar på 2,5 m avstånd. Mellan dessa var muren byggd av relativt välhuggna stenar till skillnad mot angränsande partier av muren (fig. 13). Detta är spår av en ingång i muren. Enligt en avbildning från 1748 har den haft formen av en **stiglucka** och ska ha funnits kvar 1828, men enligt kartan från 1866 hade den ersatts av den nuvarande ingången längre norrut. Vid schaktningen utanför

Figur 13. Muren före renovering där två stötfogar på ca 2,5 m avstånd samt stenar med ljusare färg och avvikande bearbetning visar platsen för en ingång på västra sidan. Denna ingång sattes igen under 1800-talet. Till höger gränsmärket A4. Foto mot Ö.

Figur 14. Före renoveringen framgick att den södra delen av muren har en knyck och är något indragen mot öster. Foto mot S.

muren noterades att stora flata stenar stack ut ett gott stycke utanför murlivet mitt för stigluckan. De är nu dolda av grus. Dessa stenar skulle eventuellt kunna vara en del av en tröskel eller en trappa till stigluckan, eftersom marken innanför muren ligger uppemot 1 m högre än marken utanför.

En detalj i den västra kyrkogårdsmurens dragning är att dess södra hälft är indragen omkring 1 m åt öster. Denna ”knyck” på muren låg omedelbart norr om platsen för stigluckan (fig. 5, 14, 15).

Figur 15. Murens knyck framgår här efter renoveringen. Foto mot S, Anna Ölund, Upplandsmuseet.

Schaktning invid muren

Schaktningsövervakningen längs den västra muren skedde längs större delen av dess södra och mellersta del. Schaktet var 59 m långt, 0,5 m brett och 0,2 m djupt. Schaktets area var därmed 29,5 m². Längs den södra muren var schaktet 26 m långt, 0,5 m brett och 0,2 m djupt. Dess area var 13 m² (fig. 5).

På den västra sidan noterades att det ställvis fanns bottenstenar som stack ut utanför murlivet. På den södra sidan fanns utskjutande fundamentstenar på en minst 15 m lång sträcka. Stenarna var rundade och sköt ut 0,3 m utanför murlivet (fig. 16). Längs murens västra sida noterades att flera stenar i bottenskiftet var lagda med botten i nivå med markytan på högarna A1 och A2. Det skulle kunna tyda på att muren där var relativt grunt anlagd. Fyllningen i schaktet utgjordes främst av mylla, med inslag av sand och ställvis murbruk och tegelfragment.

Figur 16. Schaktet längs södra muren visade att det fanns ett fundament av stenar som stack ut utanför murens bottenskiift. Foto mot NO.

lakttagelser under och efter renoveringen

Under renoveringsarbetet konstaterades att muren bestod av stenar lagda i bruk. Den var byggd i skalmursteknik med omsorgsfullt lagda stenar i murliven. Fyllningen mellan skalmurarna utgjordes av murbruk och mindre stenar samt enstaka inslag av tegelflis (fig. 17). På den sida av muren som vätte in mot kyrkogården fanns flera 1,0-1,5 m stora flata hållar som var ställda på högkant (fig. 18). Vid den södra muren noterades att stenarna i fundamentet var lagda i kallmur. Kontrasten var tydlig mellan de huggna stenarna i murens bottenskiift och de rundade fundamentstenarna.

Figur 17. På södra sidan bestod skalmurens fyllning av murbruk och mindre stenar, här visas den östra delen. Foto mot NÖ.

Figur 18. Den västra muren var en skalmur i murbruk. Stenarna in mot kyrkogården utgjordes ofta av flata hällar ställda på högkant. Här i delen strax söder om den tidigare stigluckan. Foto mot N.

Renoveringen innebar att den ombyggda muren uppfördes som en kallmur. Muren består nu av ny- eller omlagda stenar och i stort sett alla stenar i muren lades om. I den södra muren ersattes även en stor del av de yttre fundamentstenarna med nya stenar. Däremot behölls grundstenarna på den sida av muren som vette in mot kyrkogården. I den nylagda muren finns idag inga synliga spår av den tidigare stigluckan, eller hörnstenen i det sydvästra murhörnet (fig. 19, 20, 21, 22, 23).

Figur 19. Den västra muren efter renovering och omläggning. Foto mot S, Anna Ölund, Upplandsmuseet.

Figur 20. Parti av muren norr om platsen för stigluckan före renoveringen av muren. Foto mot Ö.

Figur 21. Samma parti efter renoveringen av muren. Foto mot Ö, Anna Ölund, Upplandsmuseet.

Figur 22. Södra murens västra del före renoveringen. Foto mot N.

Figur 23. Den södra murens västra del efter renoveringen. Foto mot N.

Skålgropsstenen

På en sten vid murens sydvästra hörn och dess södra sida finns hållristningen Lena 93:5 med sex skålgropar. Två av dessa var relativt tydliga och ca 1 cm djupa, medan de återstående var grundare och mer otydliga. De tydliga skålgroparna fanns centralt på stenen, medan de grundare fanns både centralt och på dess övre del (fig. 24).

Figur 24. Murens sydvästra hörn före omläggningen. Direkt intill hörnstenen på högkant och som andra sten nedifrån fanns skålgropsstenen Lena 93:5, vilken har en ansamling av lavar på sin vänstra del. Skålgroparna låg främst på stenens centrala del, till höger om lavarna. Foto mot N.

Figur 25. Stenen med skålgropar Lena 93:5 efter omläggningen av muren. En flisa har lossnat vid stenens övre kant. Foto mot N, Robin Lucas, Upplandsmuseet.

Vid ombyggnaden av muren lades stenen tillbaka på sin tidigare plats. Efteråt noterades dock att stenen hade skadats. En 0,05 m stor flisa vid stenens övre kant hade lossnat. Två av de grunda skålgroparna har skadats (fig. 25). De mest tydliga skålgroparna hade däremot inte berörts.

Runstenen

Vid rivningen av muren 2-3 m söder om den nuvarande ingången till kyrkogården påträffades i fyllningen av den övre delen av muren ett fragment av en runsten. Det var en kalksten, 0,3x0,3 m stor och ca 0,1 m tjock. Ristningen bestod av fyra runor som går att utläsa som ...anua... (fig. 26). Att fragmentet är av kalksten kan tala för att det är en del av runstenen U 1028 (Lena 95:1) (Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, muntlig uppgift). Det nyfunna fragmentet förvaras i Lena kyrka tillsammans med en runsten (U 1029) som påträffades vid arbeten i kyrkan hösten 2018 (fig. 27).

Figur 26. I muren strax söder om den nuvarande västra ingången till kyrkogården fanns ett fragment av runsten av kalksten med fyra runor. Sannolikt är det en del av runstenen U 1028 som finns inne i kyrkan. Foto mot V.

Figur 27. Efter renoveringen av kyrkan är de nyfunna runstenarna synliga i golvet vid den tidigare södra ingången. Fragmentet av U 1028 till höger, vilket ligger på U 1029 vars ristning kan anas till vänster.

Utvärdering

Den antikvariska kontrollen och schaktningsövervakningen av renoveringen av kyrkogårdsmuren vid Lena kyrka pågick om än med vissa avbrott under nästan ett års tid. Gravfältet Lena 93:1 ligger i direkt anslutning till kyrkogårdsmuren på dess västra och sida. För att inte arbetsmaskinerna skulle skada lämningarna inom gravfältet övertäcktes de med markduk och bärlager. När dessa togs bort efter avslutat renoveringsarbete visade lämningarna inga spår av skador jämfört med den plandokumentation och fotografering som upprättades innan renoveringen inleddes.

Kyrkogårdsmuren visade sig ha en annan uppbyggnad och högre ålder än vad som antogs före renoveringen. Istället för att vara byggd i kallmur visade sig den vara en skalmur, med murliven lagda i murbruk och en murkärna med stenar i murbruk. På murens västra sida kunde en igensatt ingång spåras. Den kan kopplas till en stiglucka som är avbildad på 1748 och ersattes efter 1828 med den nuvarande ingången. Den aktuella delen av kyrkogårdsmuren är därmed betydligt äldre än 1800-talets mitt.

Den sten med skålgropar (Lena 93:5) som fanns vid murens sydvästra hörn lades vid renoveringen tillbaka på sin tidigare plats. En skada hade dock uppstått på stenen eftersom en flisa hade lossnat vid stenens övre kant och skadat två av de grunda skålgroparna. De mest tydliga skålgroparna var dock oskadade.

Under renoveringsarbetet gjordes en oväntad upptäckt i och med att ett fragment av en runsten av kalksten framkom i muren. Vid Lena kyrka är flera runstenar kända sedan tidigare, men bara en av dem är av kalksten. Eftersom den sistnämnda dessutom är fragmentarisk hör den nu funna delen troligen ihop.

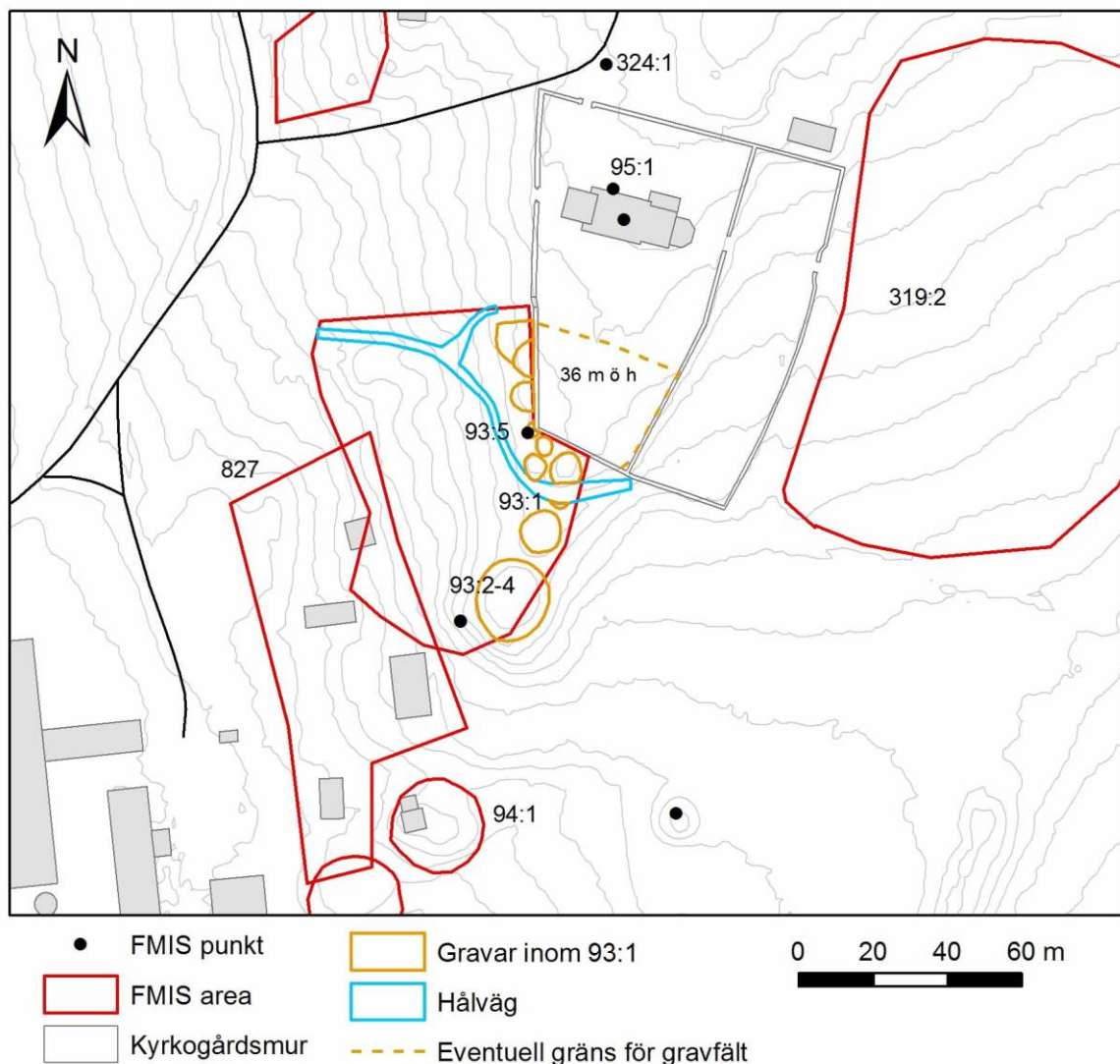
Schaktningsövervakningen visade att muren var anlagd på ett fundament av stenar som ofta stack ut något utanför murlivet. På delar av muren kunde dessa fundamentstenar ses i markytan. Även vid gravhögarna på den sydvästra delen av muren var stenarna grunt anlagda och därmed snarast i högarnas jordmantel.

Reflexioner kring kulturmiljön vid Lena kyrka

Läget på den södra änden av åsryggen har inneburit att gravfältet Lena 93:1, kyrkan och kyrkogården har mycket god exponering över omgivningen och följaktligen kunnat ses på stort avstånd.

Gravfältet består av både stensättningar och högar, varav minst en genom sin storlek kan betecknas som en storhög. Samtidigt är gravfältet skadat genom att flera gravar har skurits av den västra kyrkogårdsmuren. Eftersom gravar dessutom ligger omedelbart utanför den södra muren är det mycket sannolikt att gravfältet ursprungligen har fortsatt inom kyrkogårdens sydligaste del (fig. 28). Ett skäl för detta är att gravarna söder om kyrkogården är koncentrerade till åsryggen. Det förstärks även av att storhögen 94:1 ligger i åsryggens förlängning, om än på en lägre nivå.

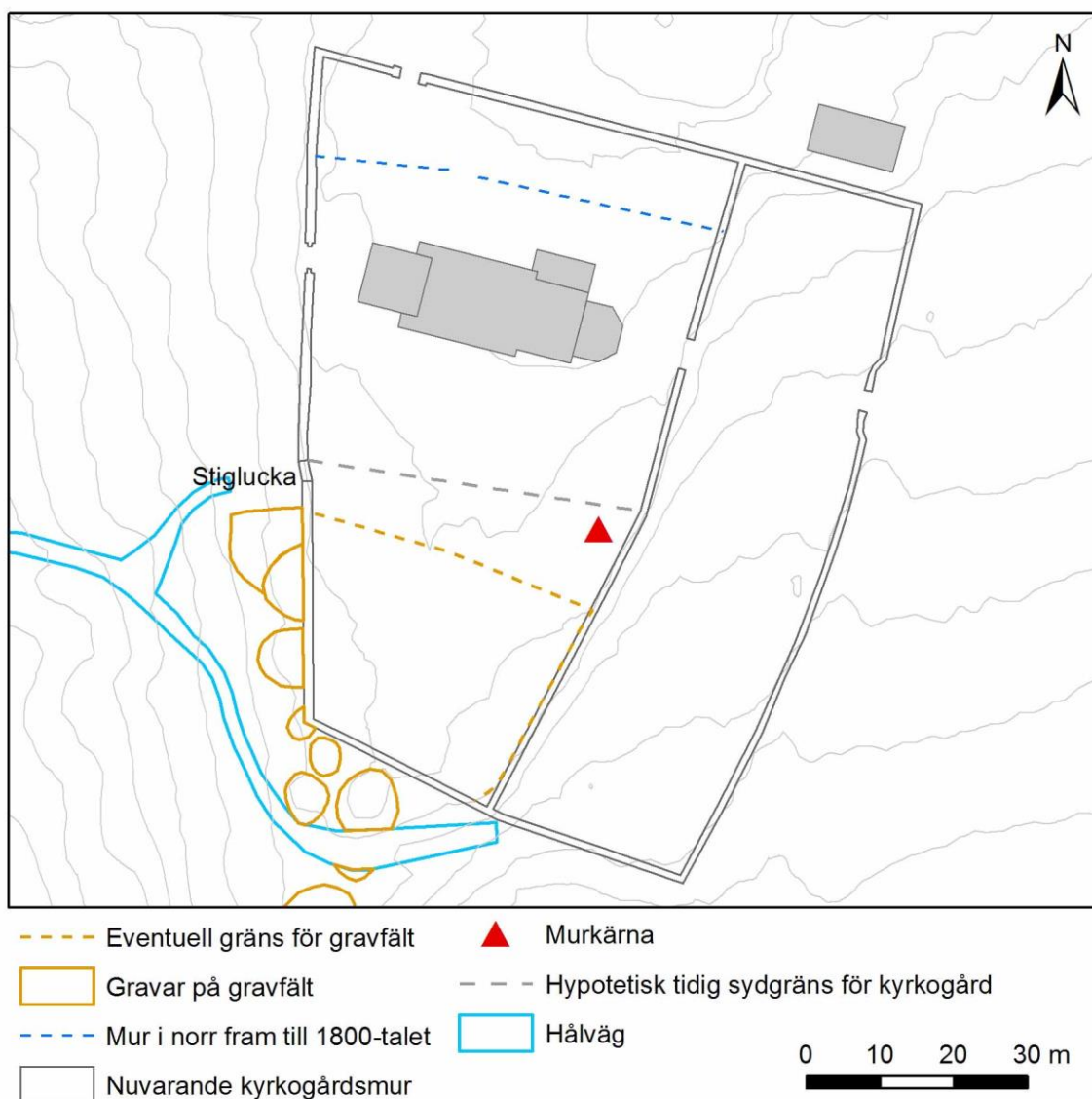
Att flera gravar inom och i anslutning till gravfältet kan kategoriseras som storhögar kan ses som tecken på att det funnits en storgård i närheten under yngre järnålder.

Figur 28. Gravarna inom gravfältet finns främst på åsryggen. Då gravar finns invid kyrkogårdens södra och västra mur har gravfältet ursprungligen sannolikt fortsatt inom kyrkogårdens södra del. Skala 1:2 000.

Från liknande platser som Gamla Uppsala är det känt att storgårdarnas huvudbyggnad hade ett exponerat läge (Ljungkvist & Frölund 2015). Vid Lena är det därför troligt att en sådan har varit belägen på åsryggen invid gravfältet. Till detta kan läggas att Lena har tolkats som sätesgård vid slutet av 1200-talet och att kyrkan har ett ursprung som gårdskyrka (Rahmqvist 1996 s. 221). Ett tecken på en speciell status är också att kyrkan är uppförd av tegel, vilket vid tiden för dess uppförande omkring år 1300 var ett ovanligt och dyrbart byggnadsmaterial (Bonnier 1987).

Mot bakgrund av detta ska de tre kända runstenarna från kyrkan sannolikt också ses som ett tecken på platsens betydelse. I Mälardalen brukar de generellt tillhöra 1000-tal eller tidigt 1100-tal.

Figur 29. Kyrkogårdens utbredning har förändrats över tid. Att den västra muren i söder har lite annan orientering än i norr skulle möjligen kunna tyda på att kyrkogården till en början enbart omfattade delen närmast kyrkan. Kyrkogården skulle då inte ha berört gravfältet. Sannolikt senast under senmedeltid kan den södra delen av kyrkogården med stigluckan i väster ha tillkommit. Ytterligare utvidgningar av kyrkogården gjordes mot norr under 1800-talets slut och mot öster 1930. Skala 1:1000.

Kyrkogårdsmuren har också en något oregelbunden sträckning. I väster är muren orienterad i N-S, men vid stigluckan finns en knyck i muren vilket gör att muren söder om stigluckan är aningen indragen österut (fig. 29). Muren på den östra sidan har en tydlig vinkel då den norra delen av muren ligger i NNO-SSV och den södra delen i NO-SV. Skillnaden i orientering beror på de topografiska förutsättningarna. Knycken i den västra muren och vinkeln i den östra muren ligger relativt mitt för varandra. I närheten av vinkeln på den östra muren har en murkärna i sekundärt läge påträffats inom kyrkogården (Säll 2017). Dessa skillnader i murens orientering skulle möjligen kunna tyda på en utvidgning av kyrkogården. Rimligen har då den norra delen av kyrkogården kring kyrkan varit den ursprungliga. Det skulle även ha inneburit att gravfältet inte berörts av den äldsta kyrkogården. I ett äldsta skede kan kyrkogårdens avgränsning lika gärna ha varit av trä som av sten.

Enligt kartor och avbildningar från 1700-talet har kyrkogårdsmuren haft två stigluckor. Vanligen har sådana tillkommit under medeltid, vilket bör antyda att även muren vid Lena kyrka har en sådan datering. Eftersom flera påkostade förändringar av kyrkan skedde vid mitten av 1400-talet, som valvslagningen i kyrkan och tillbyggnaden av vapenhuset, bör denna sannolikt vara den senaste tiden för bygget av bogårdsmuren. Efter att kyrkogården fått sin nuvarande omfattning har hälvägen tillkommit, d.v.s. troligen under senmedeltid, men har av allt att döma gått ur bruk före 1700-talet.

Figur 30. Renoveringen kyrkogårdsmuren vid Lena kyrka, här sett från tornet på Lena kyrka. I bakgrunden kan den största högen inom gravfältet Lena 93:1 ansas. Foto mot S.

Administrativa uppgifter

Plats: Lena 2:1, Kunsta 2:3, Lena kyrka, Lena socken, Uppsala kommun, Uppsala län.

Fornlämning: 93:1 och 93:5

Fornlämningstyp: Gravfält och hållristning

Typ av undersökning: Arkeologisk kontroll och schaktningsövervakning

Orsak till undersökning: Omläggning av kyrkogårdsmur

Uppdragsgivare: Vattholma pastorat

Fältarbetsperiod: 2018-06-29 – 2018-11-14.

Upplandsmuseets projektledare: Hans Göthberg

Upplandsmuseets personal: Robin Lucas, Linda Qviström, Anna Ölund

Upplandsmuseets diarienummer: Ar 441-2018 & Ar 545-2018.

Upplandsmuseets projektnummer: 8698

Länsstyrelsens diarienummer och beslutsdatum: dnr 431-4414-18 (2018-06-27 & 2018-08-14).

Dokumentationsmaterial: Förvaras i Upplandsmuseets arkiv.

Fynd: Inga fynd tillvaratogs.

Plats: Lena 2:1, Kunsta 2:3, Lena kyrka, Lena socken, Uppsala kommun, Uppsala län.

Fornlämning: 93:1, L2019:2338

Fornlämningstyp: Gravfält och hålväg

Typ av undersökning: Arkeologisk schaktningsövervakning

Orsak till undersökning: Omläggning av kyrkogårdsmur

Uppdragsgivare: Vattholma pastorat

Fältarbetsperiod: 2019-03-25 – 2019-05-27.

Upplandsmuseets projektledare: Hans Göthberg

Upplandsmuseets personal: –

Upplandsmuseets diarienummer: 183-2019.

Upplandsmuseets projektnummer: 8729

Länsstyrelsens diarienummer och beslutsdatum: dnr 431-8247-18 (2019-03-19).

Dokumentationsmaterial: Förvaras i Upplandsmuseets arkiv.

Fynd: Inga fynd tillvaratogs.

Referenser

Lantmäteriakter

Lantmäteristyrelsens arkiv.

Uppland, Lena socken

Lenaberg

Ägodelning 1714 B40-15:1

Storskifte 1759 B40-15:3

Laga skifte 1866 B40-15:4

Litteratur

Bonnier, Ann Catherine. 1987. Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350.

Upplands Fornminnesförenings Tidskrift 51. Uppsala.

DMS. 1982. Det Medeltida Sverige. Band 1 Uppland: 3 Tiundaland: Bälinge, Norunda och Rasbo. Ferm, Olle, Rahmqvist, Sigurd & Westin, Gunnar T. Rahmqvist, S. (red.). KVHAA. Stockholm.

Göthberg, Hans. 1989. Uppland, Lena socken, Sandbro-Edshammar, Vattholma bruk. Schaktövervakning. Rapport. Riksantikvarieämbetet, UV-Mitt. (arkivrapport).

Göthberg, Hans. 1993. Lenaberg. Arkeologisk förundersökning. RAä 319, Lenaberg 319, Lena socken, Uppsala kommun, Uppland, RAÄ dnr 3289/93. Riksantikvarieämbetet, UV-Uppsala 1993.

Göthberg, Hans. 1998. Ostkustbanan. Lenaberg och Backa. Boplats från yngre bronsålder och järnålder samt sentida lämning. Riksantikvarieämbetet, UV-Uppsala Rapport 1997:38. Uppsala.

Göthberg, Hans. 2019. Angående arkeologisk kontroll vid flytt av runsten U 1026 och U 1027, RAÄ 93:2-4, Kunsta 2:3, Lena 1:46, Lena socken, Uppsala kommun (Istn dnr 431-2934-19). Skrivelse Upplandsmuseet.

Ljungkvist, John & Frölund, Per. 2015. Gamla Uppsala – the emergence of a centre and a magnate complex. I: Herschend, Frands, Sinclair, Paul & Price, Neil (eds.). Journal of Archaeology and Ancient History. Number 16. Uppsala.

Rahmqvist, Sigurd. 1996. Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift 53. Uppsala.

Syse, Bent. 2015. Arkeologi vid Lena kyrka. Arkeologisk schaktningsövervakning. Upplandsmuseets rapporter 2015:09. Uppsala.

Säll, Elin. 2018. Lena kyrka – lämningar efter medeltida vapenhus. Arkeologisk schaktningsövervakning. Upplandsmuseets rapporter 2018:01. Uppsala.

Wessén, Elias & Jansson Sven B.F. 1953. Upplands runinskrifter. Fjärde delen, första häftet. Uppsala stad, Vaksala härad, Rasbo härad, Norunda härad. KVHAA. Stockholm.

Fornsök. FMIS. Riksantikvarieämbetets digitala fornlämningsregister.

Bilaga – lämningslista

Lämningar vid gravfält Lena 93:1

Id	Typ	Beskrivning
1	Hög	Storlek 8x6 m, 1,4 m h. Övertorvad. Skärs av bogårdsmur.
2	Hög	Storlek 10x5,5 m, 1 m h. Övertorvad. Skärs av bogårdsmur.
3	Terrass	Storlek 10x6 m, 1,0 m h. Tydligt hörn i NV. Ansluter i SO till A2.
4	Gränsmärke	0,6x0,3 m st, 0,6 m hög. Längdriktning i Ö-V. Stödsten i S 0,6x0,4 m st, 0,2 m h.
5	Hög	Storlek 6x6 m, 1,0 m h. Övertorvad. Skadad i S kanten av hålvägen A8.
6	Stensättning	Storlek 5x4 m, 0,6 m hög. Övertorvade stenar.
7	Stensättning	Storlek 4 m, rundad, 0,3 m h. Övertorvade stenar. Skärs av bogårdsmurens hörn i NO.
8	Hålväg	Minst 100 m lång, 2-4 m br, 0,2 m dj i V och 1,0 m dj i S. Sidoväg på V sidan är 20 m lång, 2 m br, 0,1 m dj och leder mot V stigluckan.
9	Körväg	30 m lång, 6-7 m br. Markerad av ett hak på den östra sidan och en ojämn terrasskant på den västra sidan. Sentida.
10	Hög	Storlek 9x8 m, 1,0 m hög. Övertorvad. Skadad i S delen av hålvägen A8.
11	Stensättning	Storlek 5x1 m, 0,5 m hög. Övertorvad. Enbart den S kanten återstår och resten är förstörd av hålvägen A8.
12	Hög	Storlek 11 m, 1,0 m hög. Övertorvad.
13	Hög	Storlek 20 m, 2,5 m hög. Övertorvad.